Rondblik

Is het ook dat *GOD* gezegd heeft…?

Joh. de Wolf

En God zei…. In de Bijbel worden nogal eens uitspraken of vragen of opdrachten van God aangehaald. Het begint al dadelijk in het derde vers van Genesis 1, als God beveelt dat er licht moet zijn. En zo gaat dat spreken van God de hele Bijbel door. De vraag in dit artikel is, of dat spreken altijd echt en helemaal van God zelf afkomstig is, en of het werkelijk klopt dat God toen en dan zo en zus gesproken heeft.

Hoe direct is de directe rede?

Ik stel genoemde vraag n.a.v. wat door drs A.L.Th. de Bruijne over dit onderwerp geschreven is in de bundel WOORD OP SCHRIFT (Kampen 2002), verder afgekort tot WOS. In zijn tweede hoofdstuk (over geschiedschrijving in de Bijbel) komt hij o.a. te spreken over vertelconventies in de periode van het Oude Testament. Het gaat dan om manieren die toentertijd gebruikelijk waren om een gebeurtenis te vertellen. Met de historicus B. Halpern rangschikt hij onder vertelconventies bijvoorbeeld het gebruik van dialogen en van de directe rede (aanhaling van wat iemand zei, voorafgegaan door een dubbele punt).
Halpern zelf beschouwde dialogen in een verhaal trouwens meer als de compositie van de schrijver dan als de weergave van een heus plaatsgevonden gesprek (WOS, p. 164-165).
Nu lanceert De Bruijne op pag. 189 de gedachte dat de bijbelschrijver in de beginhoofdstukken van Genesis wellicht ook genoemde vertelconventie bij citaten van Godswoorden heeft gebruikt. Dat zou dan kunnen betekenen dat soms woorden of gedachten van God in een verhaal zijn ingevoegd om de betreffende historie in het juiste theologische licht te plaatsen. In de context van WOS lijkt het er enigszins op, dat De Bruijne hier met Halpern meegaat en bedoelt dat ook een aanhaling van Gods spreken soms helemaal door de schrijver geconstrueerd kan zijn. In latere reacties op kritiek heeft hij wel laten uitkomen dat dit een misverstand is. De verduidelijkingen die hij mondeling en schriftelijk gegeven heeft, houden op dit punt in dat hij meer afstand tot Halpern neemt dan op het eerste gezicht in WOS zelf wordt gesuggereerd.
Maar hoeverre hij nu precies met Halperns opvatting van vertelconventies meegaat, in elk geval prikkelde dit proefballonnetje van De Bruijne op p. 189 mij om hier even over door te denken.
Ik wil in het vervolg eerst wat meer zeggen over de directe rede in de Bijbel als het om mensenwoorden gaat. Daarna komt het eigenlijke onderwerp aan de orde: de aanhalingen van het spreken van God. Ik wil afsluiten met enkele conclusies rond de vraag hoe direct de directe rede is, als een woord van God zelf geciteerd wordt.

Zeggen en zeggen is twee

Eerst gaat het dus over woorden en gesprekken van mensen die in bijbelse verhalen voorkomen. Ik wil daar een paar aspecten van noemen.
Om te beginnen is er vandaag vaak de gedachte, dat verhalen in de Bijbel oorspronkelijk alleen maar een kale gebeurtenis beschreven, en dat pas in tweede instantie het verhaal verlevendigd werd door de invoeging van dialogen. Bij de literatuurwetenschapper en Hebraïcus Robert Alter zien we ook die tendens (zie zijn boek BIJBELSE VERHAALKUNST). In feite zit Halpern ook op die lijn (WOS, p. 165). Halpern noemt zelf het voorbeeld van 1

Koningen 21, de geschiedenis van Achab en Nabot. Ik vind dat zelf nu juist een heel goed tegenvoorbeeld. Want waarom zouden die gesprekken tussen Achab aan de ene kant en Nabot, en later Izebel, aan de andere kant geconstrueerd en secundair zijn? Hoe zou het ooit mogelijk geweest zijn, dat die geschiedenis zonder sprekende personen van start ging en een climax bereikte? Is het ook vaak niet zo in het leven, dat hetgeen door mensen gezegd wordt, bepalend is voor heel het gebeuren? Dat is zeker ook in 1 Koningen 21 het geval. Wat er door de verschillende partijen gezegd wordt en wat er verder gebeurt, is zo met elkaar verweven dat het een onlosmakelijk geheel is. De dialogen zijn geen aankleding van het verhaal, maar essentieel voor het gebeuren.
Het is ook onvoorstelbaar dat gebeurtenissen in de mondelinge overlevering werden doorverteld zonder weergave van woorden en gesprekken. Dat zou ontzettend kunstmatig zijn en een halve waarheid. Dialogen zijn namelijk net zo constitutief voor een verhaal als ze dat voor de dagelijkse realiteit zijn. We moeten er dus maar niet van uitgaan dat in de bijbelse verhaalkunst dialogen *gecreëerd* worden; nee, ze worden juist *geciteerd*.

Alleen, dat citeren gebeurde nog niet zo precies als wij dat graag doen. Als wij de directe rede gebruiken en een uitspraak tussen aanhalingstekens weergeven, moet dat ook helemaal letterlijk en exact zijn. Maar daar ging men in bijbelse tijden wat soepeler mee om. Niet alleen in Israël trouwens, maar ook bij de Grieken en Romeinen bijvoorbeeld. Een historicus had de vrijheid om een aanhaling in eigen woorden door te geven, als hij aan de inhoud maar niet tekort deed. Dat merken we ook in de bijbelse geschiedschrijving (zie hiervoor ook A.D. Baum in zijn reactie op De Bruijne in DE REFORMATIE van 7 juni 2003).
Als voorbeeld denk ik hier aan Genesis 24, waar woorden van Abraham en van zijn knecht en ook van Rebekka later weer herhaald worden, op een vrije manier, maar zakelijk wel gelijk en betrouwbaar.
Vermeldenswaard is ook de dialoog tussen Rachab en de verspieders in Jozua 2, een voorbeeld dat drs. De Bruijne op p. 184 van WOS noemt. Ik ben het met hem eens, dat de woorden van Rachab in de weergave van de Bijbel waarschijnlijk zijn aangepast aan de kerktaal van die dagen, zeg maar de ‘tale Kanaäns’ (maar dan wel in de figuurlijke betekenis hier!). De geloofsbelijdenis van Rachab wordt dus gestileerd naar de trant van de Tora, de boeken van Mozes.
Ik noem nog een ander geval van een bepaalde vrijheid van formuleren, die misschien zelfs nog verder gaat. Het gaat om het begin van Genesis 11, de geschiedenis van de torenbouw van Babel. Die historie wordt beknopt en samenvattend verteld. In vers 3 en vers 4 wordt verwoord wat de mensen in die tijd tegen elkaar zeiden. Ze wekten elkaar eerst op om bakstenen te maken, en daarna om een stad te bouwen met een hemelhoge toren. Je kunt natuurlijk moeilijk zeggen dat die zinnen een letterlijk citaat zijn. Het betreft ook niet de uitspraak van één persoon, maar dat wat iedereen tegen elkaar zei. Deze zinnen zijn dus een puntige samenvatting van wat toen het gesprek van de dag was.

Tot slot bij het eerste onderdeel van dit artikel nog een belangrijk aandachtspunt: het verschil tussen *proza en poëzie*. Dit verschil speelt soms ook een rol als het om de aanhaling van mensenwoorden gaat. De dichterlijke vrijheid geeft meer ruimte aan onbevangenheid en aan een eigen invulling. Dat komt onder meer daarin uit, dat in dichtkunst wel eens gedachten of verlangens van mensen boven water komen doordat ze in woorden en uitspraken worden omgezet.
Ik denk bijvoorbeeld aan Psalm 83, een gebed om hulp tegen vijanden. In vers 5 wordt het streven van die vijanden openbaar gemaakt doordat het onder woorden wordt gebracht. Iets dergelijks lezen we in vers 13 van die Psalm, als de Richterentijd in herinnering wordt gebracht. In Richteren 6-8 lezen we geen uitspraken van de vorsten en koningen van Midjan,

maar Asaf benoemt hun vijandelijke bedoelingen hier als een plan om Gods dreven in bezit te nemen. Wellicht hebben ze letterlijk nooit zoiets gezegd, maar het 'citaat' openbaart wel hun heimelijke opzet.
Wat het Richterenboek betreft kunnen we ook nog even aan het lied van Debora denken in hoofdstuk 5.
In de verzen 28-30 wordt de wanhoop en onrust van Sisera's moeder met woorden geschilderd. Stilistisch is dat een knap slot van het lied, maar we zullen nooit zeker weten of die moeder iets gezegd heeft, laat staan wat ze zei. Daar gaat het hier ook niet om. Want deze tekening dient ervoor om de anticlimax in het lied onder woorden te brengen: het uitblijven van Sisera is vast een goed teken (ze verdelen de buit), maar de waarheid was totaal anders: Gods vijand was omgekomen (vs 31).

Godswoorden in mensentaal

Dan gaat het nu verder over goddelijke woorden die aangehaald worden. Ik wil daarvan enkele voorbeelden uit het Oude Testament doorgeven. Het gaat er mij daarbij om, of we in die citaten nog steeds God zelf horen spreken, ook als de auteur een behoorlijke vrijheid van redigeren heeft. Of gaan we op een bepaald punt een grens over, zodat we meer de auteur horen spreken dan de Here God?

In de eerste plaats wil ik benadrukken dat God volgens de Bijbel niet alleen de sprekende God is, maar dat *zijn spreken* ook voor de geadresseerden *hoorbaar* is. Ik wijs op de bekende geschiedenis van de roeping van Samuël door God in 1 Samuël 3. De jonge Samuël, in dienst bij Eli, dacht op zijn bed tot drie keer toe dat Eli hem riep, maar het bleek de Here zelf te zijn. Juist Samuëls misverstand bewees hoe 'gewoon' en hoe hoorbaar Gods roepen was. God riep ook niet in een engelentaal, maar gewoon in het Hebreeuws. Zoals God Zich in zijn openbaren steeds aan de taal en de stijl en het vocabulaire van zijn hoorders aanpaste. Als God spreekt, is dat dus geen inbeelding van onze kant, net als bij mensen die soms stemmen in hun hoofd horen zonder dat er uiterlijk iets gezegd wordt. Nee, het gaat om de viva vox, de levende stem, van God zelf.

Wel is het zo, net als bij mensenwoorden, dat datgene wat de Here gezegd heeft, wel eens uiteenlopend kan worden weergegeven. Dat zien we ook bij de woorden van Gods Zoon in de evangeliën. De gelijkenissen van de Heiland, zijn preken en zijn gesprekken worden in de verschillende evangeliën meestal niet precies eender beschreven. Er wordt dan geregeld een ander woord gebruikt, een andere zinswending, een andere uitdrukking. Elke evangelist heeft de traditie die tot hem kwam, op z'n eigen manier vorm gegeven en onder woorden gebracht. Zo was dat ook al in het Oude Testament. Kijk maar naar de Tien geboden in Exodus 20, vergeleken met Deuteronomium 5. We kunnen ook denken aan de boeken Samuël-Koningen aan de ene kant en de Kronieken aan de andere kant. Vaak worden dezelfde gebeurtenissen verteld, ook af en toe dezelfde Godsspraken geciteerd, maar het is nooit letterlijk gelijk. Kijk maar naar de Natan-profetie in 2 Samuël 7, vergeleken met 1 Kronieken 17. Als de Geest die verschillende redacties goedkeurde, moeten wij daar maar niet moeilijk over doen. Het ging kennelijk niet om een notariële weergave, maar om de vraag of het inhoudelijk klopte.

Verder moeten we ook bij Godswoorden het verschil tussen *proza en poëzie* in rekening brengen. In het algemeen geeft proza meer een zakelijke beschrijving, en is er in poëzie meer ruimte en vrijheid voor de schrijver om te 'spelen' met materiaal en traditie: anders gezegd: om een dimensie aan de beschrijving toe te voegen. Hoe dat in z'n werk gaat, is mooi te zien bij Richteren 4 en 5. Beide hoofdstukken gaan over dezelfde strijd van Israël (met Debora en

Barak) tegen Sisera. Alleen geeft hoofdstuk 4 daarvan een prozaverslag, terwijl Richteren 5 een poëtische terugblik geeft. Ik denk dan vanwege ons onderwerp vooral even aan Richteren 5:23. Daar wordt de 'Engel des Heren' sprekende ingevoerd, als Hij beveelt om een zekere stad Meroz te vervloeken. Die Israëlitische stad, waarschijnlijk dichtbij het slagveld, had kennelijk niet meegevochten, maar een neutrale positie ingenomen. Daardoor wordt die stad met haar bewoners voor God vloekwaardig. In Richteren 4 wordt hier totaal niet over gesproken. De vraag is hier, of Debora dit de Engel des Heren letterlijk had horen zeggen. Dat neem ik niet aan. Ik denk dat we hier niet moeten vergeten dat Debora een profetes was. Met haar profetische geest zag ze een grote tegenstelling tussen de stad Meroz en de vrouw Jaël. Was de laatste een gezegende onder (of eigenlijk: boven) de vrouwen, dan was Meroz vloekwaardig, en van Wie kon de vloek anders komen dan van de Here God? Het spreken van de Engel des Heren in vers 23 zou ik dan ook als een profetische conclusie van Debora willen opvatten. Dat God door die Engel inderdaad kán spreken, en ook hoorbaar en indringend, is al te lezen in Richteren 2:1-5.

Een ander voorbeeld uit Israëls dichtkunst noem ik: Psalm 105:15. De dichter zingt daar van de tijd dat de aartsvaders in Kanaän rondtrokken en dat ze overal waar ze gingen, door God beschermd werden. In dat verband wordt in vers 15 een Godswoord aangehaald, dat op die manier zo in het boek Genesis niet wordt aangetroffen, namelijk dit: 'Raakt mijn gezalfden niet aan, en doet mijn profeten geen kwaad.' Toch kunnen we zeker niet zeggen dat deze zin een verzinsel is van de auteur. Want God heeft best wel in die toonaard gesproken tot koningen uit die tijd, bijvoorbeeld tot koning Abimelek van Gerar (Gen. 20). Ook liet God het soms straffenderwijs merken dat niemand de zijnen een haar mocht krenken (denk aan Farao in Gen. 12). Daarom zegt J. Ridderbos ook in zijn commentaar op dit vers (COT op de Psalmen), dat het een 'vrije weergaaf is van hetgeen God door woorden *en daden* tot die koningen heeft gesproken…'. Opvallend is dus dat hetgeen God straffend deed, door de dichter in een vermaanwoord van God wordt 'omgezet'.

Ik wijs in dit verband ook nog op Genesis 1, dat een heel eigen genre en stijl vertoont. Het is meer dan gewoon proza, terwijl het aan de andere kant ook nog geen lied is. Het wordt wel gebonden stijl of kunstproza genoemd. In dit hoofdstuk trekt de opmaat van elke nieuwe scheppingsdag al gauw de aandacht: en God zei. Het begint telkens weer met Gods spreken. Ik denk dat we dit goddelijk spreken niet op rekening van de auteur moeten schrijven. Als we God kennen, is het immers ook niet vreemd wat hier gebeurt. Aan zijn daden in de verdere geschiedenis gaat heel vaak zijn woord vooraf: zijn bevelend spreken of zijn verlossende woord of zijn dreigende taal. De Bijbel is daar vol van. En zo is het dus ook in Genesis 1 begonnen: eerst het bevelend spreken van God, vervolgens de precieze en perfecte uitvoering, eerst het woord en dan de daad. Door de daad bewees God dat Hij recht van spreken had, en dat Hij werkelijk bij machte was om de daad bij het woord te voegen.

Even een andersoortig voorbeeld tussendoor. Want voor de volledigheid wil ik niet onvermeld laten, dat de Here ook zonder woorden kan spreken. Dat is bijvoorbeeld te zien in het tweede vers van het boek Richteren. Op een desbetreffende vraag van het volk antwoordde God dat Juda het eerst moest optrekken om het beloofde land verder in bezit te nemen. Waarschijnlijk is dat antwoord via het lot (de priesterlijke Urim en de Tummim) kenbaar geworden. Bij dit vers staat dat er niet uitdrukkelijk bij. Dat is wel het geval in 1 Samuël 23, als David tijdens zijn vlucht voor Saul aan de Here laat vragen of hij in Kehila kan blijven. De priester Abjatar geeft dan door middel van de efod uitsluitsel (vs 9v). Zo kan de Here desgevraagd ook op deze manier reageren, als Hij dus geraadpleegd wordt en het initiatief tot contact aan de kant van het volk ligt.

Bij het woord van God denken we natuurlijk vooral aan *profeten* en profetische psalmen. God kan in een psalm sprekend ingevoerd worden, als de psalmist daartoe geïnspireerd wordt (bijv. in Ps. 50:16). In profetische boeken wordt een boodschap van Boven vaak ingeluid met de woorden: Aldus luidt het woord des Heren, of woorden van gelijke strekking. In zo'n geval mogen we aannemen dat dit regelrechte hemelwoorden zijn, die ook in de formulering heel dichtbij het eigen spreken van God blijven.
De boeken van de profeten zijn overigens wel pluriforme bundelingen. Er staan directe Godswoorden in, er staan ook 'preken' of 'beschouwingen' van de geïnspireerde profeet zelf in, soms staan er ook verhalen over de profeet in. Het is nodig om Gods directe boodschap te onderscheiden van het commentaar of de verkondiging van de profeet. Als voorbeeld noem ik een hoofdstuk als Zacharia 7. Daar begint het met het regelrechte woord van de Here, maar verderop in het hoofdstuk (in elk geval vanaf vers 11) volgt een nabeschouwing van Zacharia zelf. En zo gaat het vaak in deze boeken.
Er is ook wel eens discussie mogelijk over de vraag of de profeet zelf spreekt of de spreekbuis van God is. Anders gezegd: of het woordje 'ik' met een kleine letter of een hoofdletter geschreven moet worden. Kijk maar eens naar het eerste vers van Amos 5. Daar wordt een klaaglied over Israël aangeheven. Door God of door de profeet? De Nieuwe Vertaling schrijft 'Ik' (met een hoofdletter), maar nieuwere vertalingen hebben meestal een kleine letter. Dat laatste lijkt me terecht. Vers 2 zal geen citaat zijn van een Godswoord, maar de weergave van Amos' eigen klaagzang.

Tot slot vraag ik nog even apart aandacht voor Genesis 11, de geschiedenis van de torenbouw van Babel. Niet alleen menselijke gesprekken worden daar aangehaald (zie boven), maar in de verzen 6 en 7 wordt ook gememoreerd hoe God daar sprekenderwijs op reageerde. Daarbij is net als eerder in Genesis opvallend dat er over 'Ons' gesproken wordt. Moeten we hier denken aan meerdere goddelijke personen, zoals we die vandaag de goddelijke Drie-eenheid noemen?
Ik noem dit hoofdstuk speciaal, omdat het behoort tot het corpus van Genesis 1-11, dat vaak als een apart soort geschiedbeschrijving wordt gezien, ook door drs. De Bruijne in zijn artikel in WOS (p. 188v). Bij deze verzen gaat het om de vraag of hier van een heuse directe rede sprake is. Met andere woorden: is dit betrouwbare informatie over en uit het hemels driehoeksoverleg (tussen Vader, Zoon en Geest) via regelrechte openbaring, of is dit een poging van de schrijver om aanduidenderwijs een typering te geven van de goddelijke reactie op de torenbouw, waarbij hij gebruik maakte van de vertelconventie van de directe rede? Ik vind het persoonlijk moeilijk om uit deze twee benaderingen te kiezen. Toch neig ik er wel toe om het antwoord in de eerste richting te zoeken. In elk geval ligt het voor de hand, God kennende, dat Hij (net als bij de schepping) eerst overlegt en spreekt, en pas daarna handelt. Op die ten hemel schreiende hoogmoed van de mensheid moet God wel reageren, om te beginnen verbaal en daarna ook actief. Deze verzen zijn zeker niet ingelast om enkel het verhaal te kunnen verlevendigen. Want we hebben ook hier met de *levende* God te maken, die op goddelijke manier reageert. En hoe we ook precies de wording van vers 6 en 7 moeten opvatten, zeker is dat openbaring nodig was om later te weten dat de spraakverwarring een straf van God was. Dat was maar geen gelovige slotsom van mensen hier beneden, maar zelfopenbaring van Boven. Anders gezegd: Hij die de geschiedenis (van Gen. 11) maakt, moet ook zelf die geschiedenis schrijven.

Resultaat van een rondblik

Met het bovenstaande ben ik natuurlijk lang niet uitputtend geweest, als het over dit onderwerp gaat. Maar het leek mij goed, na lezing van p. 189 van De Bruijnes artikel, enkele zaken eens op een rijtje te zetten. Vooral van de poëtische voorbeelden heb ik zelf geleerd dat de dichterlijke vrijheid soms best ver kan gaan. Toch is de directe rede in psalmen bijvoorbeeld altijd goed uit te leggen, ook als een 'uitspraak' van de Here God aangehaald wordt. Maar we zullen ervoor moeten oppassen, zeker bij Godswoorden, dat de directe rede zo indirect wordt of zo uitgehold wordt, dat het geen werkelijk citaat meer is. Want dan wordt de Godsspraak uiteindelijk een menselijk verzinsel. Maar als het erop aankomt, krijgt God niet het woord van ons, maar neemt God altijd zelf het woord. Ook als de sprekende God is Hij niet van ons afhankelijk, maar is Hij soeverein.
Om tot slot nog even op De Bruijne terug te komen: wat hij in zijn artikel onder 4.7.3. zegt over de directe rede in relatie tot Gods gedachten, overwegingen en woorden (p. 188-190), vind ik vergaand en ik zou het zelf niet zo durven formuleren. Ik zou me dan nog eerder bij de benadering van drs. H. de Jong thuis voelen, zoals die daar aangestipt wordt. Het veronderstellen van vertelconventies bij het memoreren van Godswoorden geeft volgens mij te veel eer aan de menselijke auteur en doet de hoogheid en majesteit van God zelf tekort. Ik weet wel dat De Bruijne in dit verband ook van inspiratie spreekt en daar een bepaalde uitleg aan geeft, maar ik kan daar toch niet mee uit de voeten als ik bijvoorbeeld naar Genesis 11 kijk. Daarom zeg ik met De Jong: hoe kunnen we anders weten wat God bij de torenbouw gezegd heeft dan wanneer Hij het zelf tegen de bijbelschrijver heeft gezegd?
Daarom eindig ik zoals ik in de titel van dit artikel begon: Is het ook dat *GOD* gezegd heeft…?